

**ОБ'ЄДНАНА КРАКІВСЬКО–ЛЬВІВСЬКА СПІЛКА:
ЕВАКУАЦІЯ, ЗГОРТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ, НОВА
ЕМІГРАЦІЯ І ЛІКВІДАЦІЯ, 1944–1948
(у світлі нових архівних матеріалів) ***

Лариса Головата

*старший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. філол. наук*

Стаття присвячена останньому етапові діяльності найбільшого легального видавничого осередку періоду Другої світової війни — «Українського видавництва» у Кракові-Львові. Джерельну основу становить комплекс документів із особистого фонду Володимира Кубійовича, що зберігається в Бібліотеці й Архівах Канади (м. Оттава) і досі був поза науковим обігом.

Ключові слова: Друга світова війна, видавнича діяльність, евакуація, еміграція.

This article focuses on the last activities of the largest legal publishing center, the «Ukrainian Publishing House» in Krakow-Lviv, during the Second World War. It is based on a series of primary documents from the personal archive of Volodymyr Kubijovych which is held by the Library and Archives Canada (Ottawa), material which until now has not received scholarly attention.

Keywords: World War II (or Second World War), publishing, evacuation, emigration.

Статья посвящена последнему этапу деятельности самого крупного легального издательства времен Второй мировой войны — «Українське видавництво» в Кракове-Львове. Источниковой базой является комплекс документов из личного архива Владимира Кубийовича, хранящийся в Библиотеке и Архивах Канады (г. Оттава), до сих пор находившийся вне поля зрения исследователей.

Ключевые слова: Вторая мировая война, издательская деятельность, эвакуация, эмиграция.

© Головата Л., 2012

* За удоступнення архівних матеріалів авторка вдячна доктору філології Ксені Кебузинській (Торонтський університет).

Події, що відбувалися на міжнародній арені і східному фронті вже від літа 1943 р., впливали на повсякденне життя Генеральної губернії, породжуючи серед населення щодалі стійкіше відчуття непевності в майбутньому та змушуючи українські легальні структури всерйоз розглядати перспективу евакуації.

Відносну політичну стабільність регіону порушив карпатський рейд Сидора Ковпака, що почався 12 червня на українсько-білоруському пограниччі від села Милашевич (тепер — Лельчицький район Гомельської області, Білорусь). У перших числах липня близько двох тисяч радянських партизанів, оснащених важкою зброєю — гарматами й мінометами, витримавши бій із Туркестанським легіоном, що діяв як прикордонна застава між дистриктом Галичина і Райхскомісаріатом Україна, перемістилися на Тернопільщину, де розгорнули диверсійну боротьбу, форсували водні рубежі, завдаючи відчутних ударів місцевим силам Вермахту, жандармерії, поліції, знищуючи бойову техніку, залізничні мости, захоплюючи велику кількість трофеїв.

На очах населення виявилася безпорадність німців у сутичках зі з'єднанням: «Заскочення було таке, що не було мови про серйозний спротив. Німці зібрали по селах дрібні відділи німецьких жандармів і українських поліціантів. І одні, і другі були зовсім невідготовлені та невишколені для боротьби проти партизанів. Жандарми — це були старші люди. Українці були знову за молоді, мали перестарілу й недостатню зброю, і не мали амуніції навіть для тієї зброї. Зрозуміло, що такі дрібні відділи поліції не могли з успіхом протиставитися походу Колпака. Його група без труднощів розбила під Збаражем і Скалатом поліційні відділи, завдаючи великих втрат вбитими і раненими» [19, с. 277]. Зриваючи проникнення партизанів у глибокий тил, до бориславських і дрогобицьких нафтових промислів, німці використали полки поліції СС (4-й поліцейський полк СС прибув із Кракова), угорців, батальйони жандармерії, що діяли за підтримки авіації, танків, артилерії, але істотних ударів завдали партизанам аж на Надвірнянщині [1, с. 115-118].

Історики (Орест Субтельний, Майкл Флоринський), оцінюючи наслідки рейду, відзначають його безперечний морально-психологічний ефект [8]. Галичани мали нагоду пересвідчитися в неспроможності

німців оперативно протидіяти рухові відносно нечисленної партизанської групи, що зуміла пройти з Волині через Галичину в Карпати: «Невдача зустрічі з Колпаком відкрила слабкість німців. Заломилася німецька самопевність і негайно впав їх авторитет серед населення», — констатував у спогадах Кость Паньківський [19, с. 296].

Підриву серед населення уявлення про міцність німецького окупаційного режиму й міфу про непереможність німецької армії майже синхронно сприяли події міжнародної воєнної політики, а саме, результати висадки (10 липня) військ союзників на Сицилію: захоплення острова, подальше перенесення воєнної операції на материкову Італію і капітуляція (8 вересня) італійського уряду, що був головним, не лише політичним і військовим, але й ідеологічним союзником Третього райху. Подальшим переконливим доказом переламу в перебігу війни стало безпосереднє наближення радянських військ до берегів Дніпра восени 1943 р.

Усе це крок за кроком і щоразу сильніше підводило українських діячів, керівників легальних структур у Генеральній губернії до думки про невідворотність евакуації, спонукало до поступової, відповідно до поточних воєнних подій, перебудови суспільної діяльності, в тому числі видавничої, активізувало підготовку до виїзду і, нарешті, закінчилося поетапною ліквідацією осередків на батьківщині і відходом персоналу в західному напрямку.

Унаслідок розгортаного з кінця грудня 1943 р. наступу на Правобережній Україні і проведених військами 1-го Українського фронту Рівненсько-Луцької (27 січня — 11 лютого) і Проскурівсько-Чернівецької (4 березня — 17 квітня) операцій було зайнято міста Рівне, Луцьк, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Тернопіль і переміщено великі групи радянських партизанів, яких до кінця квітня на цьому напрямку налічувалося до 9 тис. [2, с. 360].

Німецьке командування певний час зміцнювало і вдосконалювало оборонну смугу, щоб утримати Галичину і завадити виходу через неї в стратегічно й економічно важливі райони південної Польщі (зокрема, Сілезію). Водночас відвоювання радянськими військами головних центрів Західної України створило передумови для проведення стратегічної Львівсько-Сандомирської операції, що почалася 13 липня 1944 р. і внаслідок якої було зайнято західноукраїнські землі, а 17 липня перенесено бойові дії на територію

Польщі [9]. Від серпня до січня 1945 р. східний фронт стабілізувався на лінії Вісли, а на заході союзницькі війська, здійснивши висадку повітряного і морського десантів у Франції, розвинули наступ, звільнили Париж і всю територію країни та вийшли на німецький кордон.

Швидка зміна ситуації, наступальні операції Червоної армії дезорганізували господарське, культурне життя в Галичині, породили страх і паніку серед населення та спричинили поетапне переміщення великої маси людей і майна установ, у тому числі й об'єднаної спілки, що від початку 1944 р. різко скоротила, а надалі фактично зовсім припинила випуск друкованої продукції.

Виїзд видавництва здійснювався в три етапи, а головні евакуаційні шляхи пролягали до Кракова й Відня. Перший етап — у напрямку *Львів-Краків* — фіксується від зими 1944 р., часу наближення фронту до Галичини, і стрімко посилюється на початку весни.

Перший транспорт львівського відділу, що вивозив папір і полотно, відійшов до Кракова ще 27 січня 1944 р., другий — 24 лютого, надалі майно, а також видавничі рукописи вивозили регулярно. Надзвірна рада ухвалила обмежити діяльність львівської філії і припинити договори з авторами, а 24 березня працівникам видали платню за три місяці наперед. Водночас на засіданні управи 7 квітня 1944 р. постало питання ліквідації львівського і реорганізації краківського відділів [3]. Скасовано виплату гонорарів за львівські видання. У Кракові працевлаштовано 14 осіб із львівського відділу, серед яких — І. Бедрило, Л. Чубатий, Б. Гошовський, М. Колянківський, М. Матчак, О. Кузьмович. У Жегестові тимчасовий прихисток отримали З. Храпливий, Ю. Стефанік, С. Гординський, Б. Нижанківський, І. Безпечний, Д. Козій. Частину працівників львівського відділу звільнено.

Оскільки надія на повернення все ще зберігалася, то управа вирішила тимчасово залишити у Львові два вагони книжок і меблів, а також не покидати основні приміщення. Водночас керівники видавництва визнавали, що книжкового ринку в Галичині вже немає, а єдиним простором збуту став райх, де перебувало три мільйони українців, тому вирішено саме там засновувати представництва і саме туди перевозити майно. Для вивчення можливостей

щодо відкриття філій у Протектораті й Відні видавництво відрядило Ігоря Федева, який віддав перевагу Відню, але відзначив, що технічні умови друкування книжок у Празі кращі. Попри те ані польська, ані чеська земля у планах українців не розглядалися як місце майбутнього, навіть тимчасового, поселення, адже прогнозувалося, що радянські війська перед кордонами цих територій не зупиняться, а отже Польща, Чехія, Словаччина потраплять до сфери впливу СРСР.

Становище львівської і краківської станиці наприкінці весни 1944 р. відрізнялося кричущо. Основний з погляду видавничого доробку львівський відділ згортався через дестабілізацію життя в регіоні, до того ж бомби пошкодили видавниче майно на вул. Зіморовича (сучасна — генерала Дудаєва), 15. І навпаки, матеріальне становище краківського осередку, який на кінець травня розпоряджався готівкою в розмірі 176 тис. зол., все ще виглядало благополучно. Книжки, що прибували зі Львова, тут інвентаризували, залишаючи запакованими, у кожночасній готовності до подальшого транспортування. Тутешній персонал ще був великим — 84 особи супроти десяти у Львові в травні і восьми — у червні. Запас книжкового паперу становив 50 000 тонн. Однак евакуація львівського відділу відтягла сили і спричинила скорочення випуску в Кракові за квітень–травень 1944 р., передусім через брак виробничих потужностей, яких завжди вистачало у Львові і де ще в червні 1944 р. можна було друкувати книжки невеликого обсягу. Краківська цензура видала дозвіл на друк повісті Ірини Пеленської «Музика», однак відхилила (очевидно, за браком часу на розгляд) видання творів Михайла Коцюбинського і Дмитра Фальківського.

На другому етапі, від липня 1944 р., евакуація відбувалася в напрямку *Львів-Відень* транспортом комітету, за свідченням Аркадія Любченка — потягом. Усього від видавництва планували вивезти 26 осіб (серед них — С. Гординський, Михайло Зеров, Ю. Стефаник), але насправді їх налічувалося 42, тобто вдвічі більше. Тоді ж перемістили й архів [16, с. 269-270].

Остання група співробітників львівського відділу УЦК виїхала 19 липня 1944 р. з осідку на вул. Парковій, 10 двома легковими і трьома вантажними автомашинами. На цьому у Львові закінчилася праця і видавництва, і комітету.

Водночас (17 липня) у Кракові ще можна було провести загальні збори членів спілки «Українське видавництво», про що дописувач «Краківських вістей» зазначав зі стриманим захопленням: «Підкреслити треба з одного боку ділову атмосферу, в якій проходили Збори, а з другого рівновагу духа й силу волі як Дирекції, так і Надзірної Ради, які незважаючи на несприятливі умови у звітному році, не випустили керми із своїх рук, а виконали в основному задовільно покладені на них завдання» [5].

Надалі, відповідно до нових завдань опіки над еміграцією, національні представництва почергово відкривалися в місцях скупчень українських біженців. На короткий період евакуйовані зі Львова працівники зупинилися в уже згаданому Жегестові — населеному пункті поблизу Криниці, куди було перевезено частину майна, де облаштувався тимчасовий осідок УЦК і де перебігали події С. Гординський, Ю. Стефанік, М. Струтинська, Є. Храпливий і тодішній директор видавництва М. Шлемкевич.

Від середини липня навколо Криниці почали збиратися українські втікачі. У зв'язку з просуванням фронту на захід на початку серпня сюди пригнали евакуаційний потяг, яким на підставі домовленостей із братиславським урядом було вирішено перемістити частину людей до Словаччини, щоб не переобтяжувати комунікацій у напрямку Кракова. Однак невдовзі, 29 серпня, вибухнуло Словацьке національне повстання за участі партизанських загонів, що почасти перейшли з території СРСР, а почасти були сформовані радянськими командирами з військовополонених та місцевого населення безпосередньо на території Словаччини. Повстання, під час якого підрозділи регулярної словацької армії виступили проти правління Першої Словацької Республіки і яке 27 жовтня було придушено, як відомо, обернулося для переміщених на ці терени українців (а серед них здебільшого були представники інтелігенції — службовці УЦК, кооператори, лікарі, митці, письменники, видавці, родини дивізійників) великими людськими й культурними втратами і небезпечними випробуваннями, що їх невдовзі після пережитого один із очевидців і учасників подій С. Гординський описав у циклі статей «У словацькому кітлі» [4]. Зокрема, в дописі від 12 грудня автор згадував, що, очікуючи на зустріч із радянськими партизанами, біженці палили книжки

«контрреволюційного» змісту, а передусім — тогочасну новинку «Українського видавництва» — спогади Івана Шкварка «Проклинаю». Дослідник Володимир Маруняк оцінив цей епізод в історії еміграції як велике випробування: «[...] жорстоко заграла доля з тими, що опинилися на Словаччині, де в травні 1944 розпочалось проти-німецьке повстання. В неодному із привітних словацьких сіл і містечок від Жіліни до Братіслави закінчили свою поземну путь ті, що опинилися в гортанці советських старшин-партизан, що руководили повстанням. Неодному, головно в молодшому віці, доводилося мобілізувати останні засоби хитрості, щоб оминати скривавлених рук советських чи словацьких партизан, щоби «добровільно» не йти з ними в ліс. [...] Одні гинули від куль советської справедливости, інші, щасливіші, тяжкими споминами добиралися до Австрії чи в Баварію» [17, с. 27].

Із Криниці словацьким транспортом виїхали не всі діячі видавництва. Зокрема, на свій розсуд продовжив шлях Микола Шлемкевич. Перебувши певний час в іншому тимчасовому осідку УЦК — містечку Любені в Сілезії, він восени дістався до Відня, де також функціонувало представництво комітету.

Третій етап евакуації — в напрямку *Краків-Відень* — почався в серпні 1944 р., коли вже ні в кого не залишалося сумнівів щодо поразки Німеччини з огляду на втрати Вермахту на всіх фронтах та початок (1 серпня) повстання у Варшаві, в безпосередній близькості до якої дислокувалися війська Червоної армії.

Краківські видавничі підрозділи протягом липня ще більше звузили обсяг робіт, а керівна верхівка роз'їхалася: директор Іван Зілінський — до Праги, всі члени управи та більшість службовців — до Відня. У місті залишилися лише окремі працівники центрального відділу, на яких лягла відповідальність за евакуацію майна, ведення поточних справ і випуск щоденника й тижневика «Краківські вісті», що протягом серпня–жовтня 1944 р. все ще друкувалися в Кракові, регулярно надходячи до передплатників.

Після одержання дозволу на перенесення до Відня та забезпечення необхідних умов для подальшого випуску (отримання двох лінотипів, матриць, паперових лімітів, приміщення для редакції та адміністрації), «Краківські вісті» від 11 жовтня 1944 р. почали виходити в збільшеному обсязі, а внаслідок підсилення складу

редакції поліпшився їх зміст. Натомість припинено випуск тижневика, як перед тим усіх інших періодичних видань, що до липня 1944 р. з'являлися в Кракові та Львові. Відтепер краківський осередок займався лише поширенням щоденника на терені Генеральної губернії в останні місяці її існування. Попри те, що в другій половині 1944 р. справи видавництва у Кракові (редагування книжок і виробництво) курували лише дві особи, від 1 серпня 1944 до 17 січня 1945 р. було видано 15 назв книжок, один кишеньковий, два настінні календарі на 1945 р. і підготовлено до друку кілька творів. Усю цю продукцію до кінця 1944 р. вивезено до Відня та частину розпродано на місці. У грудні з Криниці до Кракова прибув іще один вагон книжок, евакуйованих у травні зі Львова, які теж почасти розпродано в Кракові, а решту вивезено з іншими книжками до Відня. У звітах зазначено, що від 1 серпня 1944 до 17 січня 1945 р. з Кракова до Відня виїхало вісім вагонів з майном видавництва, серед якого — книжки, рукописи, поліграфічні матеріали, друкарські машини, устаткування, архів, бібліотека, картини, два позичені лінотипи, два комплекти матриць, а також приватні речі працівників. Перед ліквідацією кожен службовець отримав матеріальну допомогу в розмірі тримісячної платні та окремо кошти на транспортування особистого майна [7].

Ще безпосередньо перед самим наступом над Віслою (вночі з 11 на 12 січня), що спричинив падіння німецького східного фронту і зайняття Кракова силами 2-го Українського фронту (18-20 січня), останнім службовцям було надано відповідні документи і можливість евакуюватися. До Відня вдалося вивезти та зіскладувати в приміщеннях тамтешньої філії майже весь запас книжок і поліграфічних матеріалів, друкарські машини, технічне приладдя, рукописи, важливі документи та ін. [6]. У Кракові в приміщеннях «Українського видавництва» при вул. Зеленій, 22 і Елізи Ожешко, 8 залишено частину устаткування, одну друкарську машинку з латинським шрифтом, запас книжок на 20 тис. золотих, а також недодруковані видання, а саме: 100 тис. примірників «Історії України» (серії «Книжка для всіх»), 50 тис. — кишенькового календарця на 1945 рік, 5 тис. — «Байок» Леоніда Глібова та 3 тис. — «Творів» Григорія Косинки. Частина цих книжок перебувала на етапі складання, інша — друкувалася, ще трохи — здано

для палітурних робіт, тому вивезти їх до Відня було неможливо. Так само у краківських друкарнях осіли невикористані поліграфічні матеріали — обкладинковий, форзацний папір, близько шести тонн друкарського паперу для рукописів, зданих у виробництво.

Водночас забрано всю готівку видавництва — 115 000 золотих, з яких 18 400 пішло на поточні потреби, а решту 96 600 — виміняно на німецькі марки. Оскільки прибутки краківського осередку в останні місяці були незначні, а видатки на евакуацію, перевезення лінотипів, виконання друкарських замовлень сягали поважних сум, то майже вся готівка була витрачена. На момент **офіційної ліквідації видавництва — 17 січня 1945 р.** — ще залишалося 14 000 золотих. Ці кошти використано на виплату одноразової допомоги шести службовцям, що залишалися в Кракові, й оплату послуг друкарень, з якими видавництво працювало п'ять років. Відтак 16-17 січня член управи, фінансово-адміністративний директор Омелян Тарнавський у присутності інших службовців провів ліквідацію діловодства, оформивши спеціальний протокол, який надіслав голові наглядової ради В. Кубійовичу та керівникам віденської філії М. Матчаку, П. Постолоку і Т. Ліськевичу [7].

Фактично від середини серпня 1944 р. до середини січня 1945 р. праця видавництва полягала у вивезенні майна, перенесенні щоденника до Відня, залагодженні формальностей з німецькою владою і облаштуванні умов роботи на новому місці.

Число українців у Відні особливо стрімко зросло в серпні 1944 р. за рахунок утікачів із Галичини. Поблизу Відня (Штасгоф) існував великий табір, де з кінця серпня сконцентрувалося близько трьох тисяч утікачів, переважно інтелігенції. За свідченням очевидців, відправи в церкві св. Варвари відбувалися за присутності великого числа осіб, нових емігрантів [18].

Тогочасний Відень вирізнявся розгалуженою українською інфраструктурою, до якої належали представництва Українського центрального комітету, Української установи довір'я, філія Українського національного об'єднання на чолі з письменником і критиком Остапом Грицаєм і студентське товариство «Січ». Що ж до філії видавництва, то, як уже згадувалося, питання її облаштування в одному з великих німецьких міст члени управи обговорювали

ще навесні 1944 р., а вивчити можливості тоді було доручено Ігорю Федеву, який, однак, роздобувши загальну інформацію, справу з місця присутньо не зрушив. Згодом інший функціонер спілки мгр Л. Крушельницький підшукав у Відні приміщення для складу, яке за браком кращого все ж стало видавництву в пригоді.

Відкриття віденської філії прискорила евакуація з Кракова до Австрії в кінці липня — на початку серпня 1944 р. майже всієї української колонії, включно з управою і більшістю працівників. Не маючи стаціонарного приміщення, видавництво певний час перебувало в домівках філії УНО і товариства «Січ». Офіційним оформленням займався Василь Глібовицький, на той час заступник головного директора, який на початку вересня з великими труднощами виклопотав урядовий дозвіл на діяльність осередку й проживання в місті працівників, полагодив формальності із забезпеченням їх житлом, харчовими картками, оформленням в уряді праці, винаймом робочих кімнат для канцелярії і складів.

Запис у витягу з реєстру Окружного суду міста Кракова від 12 вересня 1944 р. засвідчує факт оформлення відділу «Українського видавництва» у Відні з фондовим (закладовим) капіталом 40 000 німецьких марок, керівником якого призначено Василя Глібовицького. 12 жовтня зроблено ще один запис про відхід з управи Івана Зілінського і призначення на його місце Омеляна Тарнавського [20].

У перші дні жовтня 1944 р. до Відня переїхав щоденник «Краківські вісті» (10 жовтня тут вийшло 1026-те (в річній нумерації — 288-ме число), хоча з поточних публікацій видно, що частина співробітників видавництва разом із представниками УЦК, членами військової управи дивізії «Галичина», членами редакції тижневика «До перемоги» все ще залишалися в Кракові. Через хворобу Василь Глібовицький пішов у відпустку і більше до видавничих справ не повернувся (близько 1947 р. зник безвісти), а виконання функцій керівника віденської філії, відтепер єдиного осередку «Українського видавництва», де працювали лише 60 осіб, покладено на Омеляна Тарнавського.

Чотири підрозділи «Українського видавництва» — редакція щоденника, книжково-редакційний і книжково-торговельний відділи та відділ адміністрації і експедиції «Краківських вістей» (саме до таких розмірів зредуковано структуру спілки на віденському

етапі) — розмістилися в центрі Відня на Fleischmarkt, 3-5; дирекція — окремо, на Bankgasse, 1/53, у будинку, де влада сконцентрувала видавництво всієї віденської преси.

У перші місяці праці головну увагу присвячено випуску щоденника, його поширенню серед усіх верств українського громадянства — робітників, утікачів, бійців дивізії. За розпорядженням Державної палати преси від 23 січня 1945 р., щоденники повинні були виходити в зменшеному обсязі, на чотирьох і двох сторінках навперемін, а двосторінкові числа — без оголошень. Через обмеження редакція просила писати коротко, щоб статті не перевищували двох-трьох сторінок машинопису (до 1 800 знаків), оповідання і т. п. — трьох сторінок і з огляду на зменшення накладу — не нищити часопису, а передавати його з рук у руки.

Випуск книжок у Відні нормалізувати не вдалося через труднощі в отриманні дозволу на друк. І хоча книжковий редакційний відділ кілька рукописів таки підготував, проте виробничий — зміг надрукувати лише кишеньковий календар на 1945 р. Частину готового набору «Календаря-альманаху» на 1945 р. було знищено під час одного з повітряних налетів у грудні 1944 р., після чого її довелося відновлювати, і видання вийшло із запізненням.

Торговельний відділ упорядковував склади, здійснював інвентаризацію книжок, комплектував і вислав бібліотечки для українських робітників та зацікавлених споживачів з Німеччини.

Трудові дні видавництва минали на тлі специфічних віденських умов кінця 1944 р. — початку 1945 р. — постійних кількогодинних повітряних тривог (алярмів), частого виходу з ладу міських засобів комунікації, браку фахівців — складачів і переплетників, труднощів в одержанні дозволу на друк книжок тощо. Все це заважало розгорнути в місті українське книговидання. Узимку, через загострення ситуації на південно-східному фронті і наближення радянських військ до австрійської столиці, серед емігрантів почали наростати евакуаційні настрої, які в кінці лютого — на початку березня 1945 р. вилилися в масовий виїзд українських родин майже половини працівників видавництва, а згодом — решти службовців [6]. Ті з них, що були причетними до випуску щоденника, вивезли сім'ї і повернулися, ще деякий час продовжуючи працювати в

редакції. Вони також допомагали евакуаційній комісії в складі Михайла Матчака, Лева Крушельницького і Романа Дразньовського готувати до переміщення в безпечне місце найцінніше майно, здійснюючи впорядкування, інвентаризацію, сортування рукописів на більш і менш вартісні, їхню почергову висилку, пакування картин, книжок т. зв. «залізного запасу», бібліотек тощо. Останні працівники видавництва покинули місто назавсім щойно тоді, коли з огляду на близькість фронту вже жодна діяльність була неможлива.

У кінці березня 1945 р. УЦК для потреб видавництва виділив окремий вагон, куди завантажили приватні речі працівників, найбільш вартісні книжки й рукописи, підручну бібліотеку тощо і який відійшов через австрійські міста Лінц і Галяйн (в останньому пункті у задалегідь підготованому приміщенні залишено три тонни книжок) до баварського села Ауфкірха, що на деякий час стало місцем поселення українських біженців і де тимчасово зіскладували майно видавництва.

Фактична ліквідація віденської філії відбулася 4 квітня 1945 р. з виходом останнього числа щоденника «Український шлях» (під такою назвою від 31 березня до 4 квітня ще вийшло чотири числа на базі «Краківських вістей»). У місті було залишено все канцелярське устаткування, приблизно три вагони друкарського паперу, три вагони книжок (переважно для шкіл), а наглядати за цим майном управа доручила Михайлові Матчаку, виділивши на це відповідні письмові повноваження, готівку — 8 559,72 і чек на 10 000 німецьких марок, що залишалася на рахунку видавництва у віденському «Lenderbank». Решту готівки (97 000 німецьких марок) вивезено до Німеччини [7]. 8 березня 1947 р. опікуна віденської філії «Українського видавництва» Михайла Матчака заарештувала радянська контррозвідка за адресою Parkgasse, 1/21.

На останньому етапі — за умов розформування редакційних колективів, відсутності видавничої бази, припинення випуску видань, постійного переміщення і пошуку нового пристанища у вигнанні — головним завданням для невеликого колективу «Українського видавництва» стало збереження майна, архівів, редакційних тек, книжкових зібрань та допомога співробітникам і їхнім сім'ям. За згодою надзірної ради у баварському селі Блонгофені

було створено станицю, де вирішувалися поточні персональні справи колишніх службовців (забезпечення помешканням і новою роботою, виділення матеріальної допомоги у випадках скрути), переховувалися важливі документи установи, здійснювалися пошуки нового приміщення для вивезеного з Відня майна і його переінвентаризація. Оскільки завдання видавництва тепер звузилися, то відповідно до них було скорочено й персонал. Голові станиці Петрові Постолюку, якого на цю посаду призначили 1 травня 1945 р., дотеперішній директор «Українського видавництва» Омелян Тарнавський передав статут, протокольні книги, печатку, список вивезених з Відня найменувань, картин, а також готівку — 97 000 райхсмарок. Із цієї суми 25 000 було виділено на допомогивий фонд для службовців видавництва: 15 000 — в розпорядження комісії фонду в Блонгофені, розпорядниками якої призначено П. Постолюка, М. Шлемкевича, І. Німчука, 10 000 — комісії в Бад-Гойзені у складі Л. Крушельницького, Т. Ліськевича (головного бухгалтера видавництва), Р. Дращньовського. Сам Омелян Тарнавський попросив звільнити його від обов'язків директора видавництва 20 березня 1946 р. [7].

Як згадувалося, при транспортуванні майна до Ауфкірха частину було тимчасово залишено в Галяйні на складі за адресою Postgasse, 77, а згодом — перевезено до Фюссена. Тут у кінці 1945 — на початку 1946 р. книжки ще раз пересортовано, із них 2 490 одиниць вилучено в т. зв. наукову бібліотеку «Українського видавництва», завідувати якою призначено інженера Антона Кущинського. З іншої частини складено бібліотеки, які надіслано до українських осередків Австрії і Західної Німеччини — управ таборів, комітетів, гімназій, шкіл, на склади, звідки вони могли швидше потрапити до рук читачів-емігрантів. Ще частину (на суму 3 033,50 німецькі марки) — продали для потреб комітетів і шкіл. Із 328 книжок сформували бібліотечки для різних українських осередків Європи: до Рима через о. Петра Дячишина (що був помічником владики Івана Бучка і перебував у Західній Німеччині з душпастирською місією) надіслали 63 найменування, Центральному представництву української еміграції (ЦПУЕ) у Франкфурті в розпорядження Юлія Ревая — 127, Слов'янському інституту в Мюнхені — 42, Слов'янському семінару в Марбургу — 17,

Українському Червоному Хресту в Мюнхені для українських полонених бійців — 79. У запасі залишалося ще шість бібліотек (110 + 84 + 424 + 280 + 270 + 550), разом 1 718 книжок, що пішли на облаштування «випозичалень» [7].

З кінця війни культурні цінності опинилися під загрозою знищення від систематичних бомбардувань європейських міст, мародерств, пограбувань, стихійного терору, несподіваної смерті власників. До видавництва зверталися культурні діячі з проханням про опіку і допомогу в збереженні їхніх приватних бібліотек і архівів. Так, політичний діяч, дипломат і публіцист Микола Залізняка на початку квітня 1945 р. просив управу «Українського видавництва» у Відні виділити 1 500 марок одноразово на оплату нового помешкання й 1 200 марок на перевезення своєї збірки, що складалася з великої українознавчої бібліотеки та документів до нової історії України, які вчений збирав у німецьких архівах, і більшу частину якої закупив Володимир Кубійович [11]. Колекція дивом уціліла в збомбардованому помешканні лікаря Маркіяна Дзеровича і вимагала переміщення у безпечне місце. Не маючи жодних відомостей про подальшу долю цих документів і видань, можна припустити, що вона була такою ж нещасливою, як і доля обох діячів — М. Залізняка і М. Дзеровича, заарештованих радянською контррозвідкою після зайняття Відня Червоною армією. Перший — у 1950 р. загинув у в'язниці, другий — після смерті Сталіна повернувся до Відня, де помер у 1967 р.

Тоді ж постала проблема оприлюднення рукописів, які були вивезені з колишніх окупованих німцями територій та опинилися в особистому розпорядженні видавців. У приватному архіві Богдана Гошовського виявився рукопис методичної праці Марії Пастернакової «Виховання й заняття в дитячих садках», який авторка свого часу віддала Михайлові Матчаку в двох примірниках, отримавши за нього більшу частину гонорару, і який, за її словами, застосовували в своїй практиці вихователі українських дитячих садків у Баварії. Марія Пастернакова вважала, що «тепер є мабуть ще більше запотребування на такий підручник, як в краю, де все ж садівнички [виховательки. — Л. Г.] мали деякі, хоч скупі, матеріяли до праці з дошкільними дітьми, тому вважаю, що видати

друком книжку з деякими необхідними змінами, які я сама перевела б, було би дуже доцільно» [12].

Після війни управа «Українського видавництва» розподіляла майно серед організованих в еміграції українських інституцій, допомагаючи налагодити їх роботу. Частину коштів було перераховано на відновлення Українського вільного університету та Наукового товариства імені Шевченка. В архіві Володимира Кубійовича зберігся документ від 30 липня 1948 р., який засвідчує, що Омелян Тарнавський як розпорядник спадкової маси видавничої спілки передав до каси НТШ в Мюнхені оригінальні рахунки на суму 16 800,30 райхсмарок. Ці кошти пішли, зокрема, на дослідження проблеми національних відносин в Україні, яким керував В. Кубійович у 1946–1947 рр. У липні 1949 р. вчений як голова надзірної ради і призначений загальними зборами ліквідатор майна спілки отримав подяки від професора Олександра Кульчицького в імені дирекції Інституту заочного навчання при УВУ в Мюнхені за передачу десяти картин, двох килимів, електричного циклостилю, друкарської машинки з латинським шрифтом та 70 % запасу книжок, збутом яких займалася фірма «Молоде життя» [13], та Зенона Кузелі від віділу та Українського публіцистичного інституту при НТШ за цінну наукову бібліотеку, наукові рукописи видавництва, друкарську машинку і 30 % запасу книжок [10].

Ще частину книжок ліквідаційна комісія в липні–серпні 1949 р. надіслала колишнім працівникам видавництва, членам УЦК, що оселилися в різних місцевостях, — Михайлові Хронов'яту до Гарміш-Партенкірхена, Петрові Постолоку до Мітенвальда, Іванові Коцуру до Ганновера, Костю Паньківському до Етлінгена. П. Постолок, що отримав 14 видань, у листі до В. Кубійовича високо оцінив культурний внесок видавництва, висловивши неприхований жаль з приводу вимушеного закінчення його діяльності: «Коли по кількох літах переглядаю список виданих книжок, всі ми можемо бути гордими, що під Вашим проводом за так короткий час стільки дали українській культурі. Якщо б по катастрофі люди були менше займалися політикою і не виступали проти осіб, що все ж таки щось «робили», були б ми і далі продовжували свою роботу. Скільки енергії, паперу і гроша на

еміграції витрачено на макулатуру. Ви, Високоповажаний Пане Професоре, можете бути горді зі своєї праці, енергії і посвяти над розбудовою нашого життя в Галичині, а передовсім Українського Видавництва. Бо все, що появилось друком таки остане для грядущого покоління» [15]. Доречно зіставити цю оцінку з неупередженим поглядом іззовні, що належить польському публіцистові Єжи Стемповському, який у своєму інтелектуальному щоденнику зазначив, що під час війни жоден з народів континенту не здобувся на таке літературне і видавниче зусилля, яким було «Українське видавництво» [21, s. 19-20].

Отже, кінець 1943 р. ознаменувався занепадом видавничого руху у Львові. У 1944 р. ситуація на східному фронті спричинила зменшення числа передплатників у Генеральній губернії, скорочення випуску книжок, припинення періодичних видань, згортання діяльності та поетапну евакуацію в трьох напрямках: Львів-Краків (від кінця січня), Львів-Відень (у липні), Краків-Відень (від кінця липня — початку серпня).

Краківсько-львівська спілка офіційно самоліквідувалася 17 січня 1945 р., після чого випуск книжкових видань нормалізувати більше не вдалося. На базі віденської філії «Українського видавництва» ще певний час (перед вступом Червоної армії до Відня) виходила щоденна газета та здійснювалася підготовка видавничого майна до вивезення, яке почалося від кінця лютого 1945 р. в напрямку до Мюнхена (Баварія).

Сенсом існування «Українського видавництва» на останньому етапі — за умов розформування редакційних колективів, відсутності стабільної видавничої бази, припинення випуску видань, постійного переміщення і пошуку нового еміграційного осідку — стало збереження майна, архівів, редакційних тек, книжкових зібрань, допомога співробітникам та їхнім сім'ям.

«Українське видавництво» у Кракові-Львові свого часу сконцентрувало цінний науковий і літературний матеріал, велику частину якого було вивезено і в повоєнний час оприлюднено. Під час ліквідації управа розподілила майно серед відновлених в еміграції українських інституцій (УВУ, НТШ), допомагаючи в налагодженні їхньої діяльності. Частину видань надіслано колишнім

працівникам видавництва, членам УЦК, що оселилися в різних місцевостях Австрії й Німеччини.

По війні в еміграції опинилися кваліфіковані фахівці зі східно- і західноукраїнських земель. Окрім того, до Західної Європи перемістилися головні пражські установи — УВУ, УІФТ, УТГІ, а також берлінський УНІ. На їхній базі й було продовжено наукову, літературну, мистецьку діяльність поза межами батьківщини.

1. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загартників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу / АН УРСР ; Ін-т суспільних наук. — Київ : Наук. думка, 1984. — 240 с.
2. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. — Москва : Военное изд-во М-ва обороны СССР, 1967. — 620 с.
3. Витяги важніших рішень із засідань управи краківського відділу Українського видавництва від 21.VIII.1942 до 31 грудня 1943 // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
4. *Гординський С.* У словацькому кітлі // Краківські вісті. — 1944. — 30 листоп. (чис. 272) ; 1 груд. (чис. 273) ; 2 груд. (чис. 274) ; 6 груд. (чис. 277) ; 7 груд. (чис. 278) ; 8 груд. (чис. 279) ; 9 груд. (чис. 280) ; 12 груд. (чис. 282) ; 13 груд. (чис. 283) ; 14 груд. (чис. 284) ; 15 груд. (чис. 285) ; 16 груд. (чис. 286) ; 20 груд. (чис. 289).
5. Загальні збори Спілки «Українське видавництво» // Краківські вісті. — 1943. — 22 лип. — С. 3.
6. Звіт з діяльності «Українського Видавництва» на день 15.4.1945 // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
7. Звіт з діяльності «Українського Видавництва» Сп. з обм. відп. за час від 1.8.1944 до 20.3.1946 // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
8. Карпатский рейд [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Карпатский_рейд#cite_note6. — Название с экрана. — Дата просмотра: 10 июля 2012 г.
9. *Король В. Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — Вип. 1. — С. 16-34.

10. Лист З. Кузелі до В. Кубійовича від 11 липня 1949 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
11. Лист М. Залізняка до управи «Українського видавництва» у Відні від 2 квітня 1945 р. [Рукопис] // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
12. Лист М. Пастернакової до [О. Тарнавського] від 12 вересня 1946 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
13. Лист О. Кульчицького до В. Кубійовича від 13 липня 1949 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
14. Лист О. Тарнавського до П. Постолока від 19 квітня 1945 р. про призначення останнього керівником станиці «Українського видавництва» у Блонгофені від 1 травня 1945 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
15. Лист П. Постолока до В. Кубійовича від 6 серпня 1949 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
16. *Любченко А.* Щоденник / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення ; упоряд. *Ю. Луцький.* — Львів ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1999. — 383 с.
17. *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині й Австрії по другій світовій війні. Т. I. Роки 1945–1951. — Мюнхен : Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. — 429 с.
18. *Німчук І.* Українці у Відні // Краківські вісті : щоденник. — 1944. — 30 серп. — С. 3.
19. *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941–1944). — Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1965. — 480 с.
20. Odpis poświadczony z rejestru handlowego dział B. № XIII 157 [Штамп: Sąd Okręgowy w Krakowie. Wydział III Handlowy, dnia 12 października 1944] // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. — Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», т. 24. — Непаг.
21. [*Stempowski J.*] Dziennik podróży do Austrii i Niemiec (Listopad–grudzień 1945) / *Paweł Hostowiec.* — Rzym : Instytut Literacki, 1946. — 72 s.